

U n i v e r z i t a K a r l o v a
Filozofická fakulta
Ústav českého národního korpusu

Matematická lingvistika

Teze disertační práce

PaedDr. Ilona Starý Kořánová

Vidová kolokabilita
Collocability of Aspect in Czech

Vedoucí práce: Doc. RNDr. Vladimír Petkevič, CSc.

2019

Úvod

Stalo se již dobrým zvykem v souvislosti s výukou češtiny u jinojazyčných mluvčích připomínat, že nejobtížnějším jevem zejména pro neslovanské studenty češtiny jako cizího jazyka je slovesný vid. Během své dlouholeté pedagogické praxe jsem se pokoušela implementovat do výuky poznatky z popisů této gramatické kategorie tak, jak je prezentují české mluvnické i např. renomovaná monografie F. Kopečného. Stále více však nabývám přesvědčení, že zmíněným popisům něco podstatného chybí. Studenti se potřebují naučit, jak se vid používá jako komunikační prostředek. V té souvislosti se ukazuje, že sama slovesná forma k vyjádření vidového významu nestačí. Představa, že vid je spojen s morfologickým utvářením slovesa jednoznačně, není přiměřená. Vidové hodnoty, které dané sloveso nabývá, závisí i na způsobu užití toho slovesa. Z toho vyplývá, že pro identifikaci vidové hodnoty výrazu nestačí vycházet jen z morfologického ustrojení. To mě přivedlo na myšlenku k napsání předkládané práce. Tato práce přináší výsledky výzkumů korpusového materiálu, kde se ukazuje, že vid je úzce spojen s kategorií času a modalita a že východiskem, odkud je třeba na vid pohlížet, je událost vidovým predikátem ztvárněné.

Kategorie vidu ve vztahu k jiným slovesným kategoriím

Mathesius popisuje vid jako *způsob, kterým mluvčí pojímá vyjadřovaný děj* (Mathesius 1947), Comrie vid charakterizuje jako *způsob nazírání temporálního uspořádání/ztvárnění situace* (Comrie 1995). Z toho vyplývá, že *pojímání situace, resp. nazírání na ni* se mohou u jednotlivých subjektů (komunikantů) lišit, tj. jedna a tatáž událost může být z hlediska aspektuality uchopena/chápana různě. Tím se vid zásadně liší například od slovesné osoby: mluvčí si nemůže slovesnou osobu jen tak vybrat, nahlížet ji jinak, slovesná osoba je rozhodnuta rolí komunikanta v komunikaci a je v komunikátu jednoznačně signalizována (v češtině slovesnými koncovkami, případně zájmennými výrazy). Otázkou je, zda a jak se „interpretační“ volnost vidu projevuje na výpovědi jako celku, čím je/může být mluvčím zamýšlené *pojímání/nazírání* komunikované situace posluchači (zúčastněným komunikantům) signalizováno: na slovese nebo i mimo něj a jakými dalšími kategoriálními určeními slovesa.

Způsob určování slovesného vidu

Běžně zavedený „školský“ postup určování vidové charakteristiky českého slovesa vychází z jeho formy, z jeho morfologického ustrojení. Postupuje se přitom takto:

1. Hledají se dvojice sloves, která se mohou uplatnit ve výpovědi formulované stejně, a to tak, aby vynikla pouze jejich vidová odlišnost. Nejvhodnější je k takovému porovnání préteritum:

*Petr psal (impf.) email. Petr napsal (pf.) email.
Karla prodala (pf.) byt. Karla prodávala (impf.) byt.*

Pro tyto dvojice se vžil název vidové dvojice.

2. Pozorováním slovesných forem se dospívá k závěru, že vidový rozdíl je morfologicky signalizován na základě morfologického ustrojení slovesa: verbálními sufiky a prefixy (další případy pro jednoduchost teď ponechme stranou).
3. Slovesné sufiky, které se připojují ke slovesnému kmeni, slovesný tvar prodlužují a také přidávají¹ příznak délky trvání děje, imperfektivizují ho (*prodat – prodávat*). Zvláštní postavení zde má sufix *-nou*, který má obvykle opačnou funkci: přidává příznak perfektivnosti (*koukat – kouknout*), avšak neplatí to pro slovesa jako *tvrdnout*.
4. Slovesnými prefixy. O těch se soudí, že mají samostatnou sémantickou funkci, která mění/modifikuje význam základového morfému a spoluvytváří význam nový (jelikož vzniká nový význam, mluvívá se o vidu jako o kategorii morfologicko-lexikální). Prefixy mají povětšinou (výjimkou bude nejspíš prefix *sou-*, *zá-*, *ná-*) také funkci perfektivizační, tzn. přidáním prefixu k základovému slovesu se mění jeho vid: *na-jíst*
5. Na základě zvláštnosti formy se tedy uvažuje o odpovídajícím významu. Odtud se provede zobecnění tím způsobem, že jednotlivé případy výskytu daného slovesa na úrovni tvarů: *napišu, napišou, napsala, napsán, napiš* apod. se přiřazují k infinitivu jako reprezentantu všech těchto tvarů: *napsat*. Tímto způsobem se dochází k závěru, že sloveso *napsat* je dokonavé, perfektivní.

Nežádoucí důsledky popsaného postupu:

- 1) Sloveso reprezentované svým perfektivním infinitivem (*napsat*) se považuje ve všech svých výskytech za *perfektivní*, což má být dáno jeho perfektivní morfologickou formou.
- 2) Perfektivní slovesná forma se tak fakticky ztotožňuje s perfektivním slovesným významem: Forma = význam.
- 3) Tímto směrem úvaha pokračuje k závěru, že vidová hodnota slovesa je pouze a výhradně to, co určuje vidový význam výpovědi, jinak řečeno, že vidový význam/vidová

¹ v sémiotickém slova smyslu ikonicky

intepretace výpovědi závisí pouze a výhradně na slovese, na jeho morfologickém ustrojení.

- 4) O vidu se uvažuje jako o samostatné slovesné kategorii, tedy odděleně od dalších „parametrů“ výpovědi, například odděleně od různých doplnění slovesa, resp. odděleně od dalších kategorií slovesa, tzn. například času a modalit.
- 5) Vidové dvojice jsou sdružovány na základě formální podobnosti a teprve na základě této podobnosti se odvozuje souvislost významová.

Základní postulát

Vid nestačí chápat morfologicky, tedy tak, že vidová hodnota výpovědi je spojena výlučně se slovesným lexémem, jeho morfologickým ustrojením, a tedy daná infinitivem, resp. pro celé slovesné paradigma identifikovatelná na infinitivu daného slovesa.

Z toho důvodu v práci rozlišujeme mezi **morfologickými perfektivy**, resp. **morfologickými imperfektivy** na straně jedné a **perfektivním**, resp. **imperfektivním významem výpovědi / události**, její **perfektivní**, resp. **imperfektivní** intepretací.

Užívané pojmy

1. Východiskem je pojem **události** Jak už bylo řečeno, komunikanti mohou pojímat událost, o které komunikují, různým způsobem. Prostředkem, který nám slouží k zachycení těchto různých chápání (uchopení) události, je pojem **konstual** (intepretace, pojetí) události (Croft 2012).
2. Události jsou dvojího druhu: **dějové** a **stavové**
3. Z hlediska vidu se situace jeví tak, že jedné a téže události může odpovídat perfektivní nebo imperfektivní konstual², např. konstual dějový vs. stavový. V centru naší pozornosti jsou **stavy** (Vendler 1967). Vlastnosti stavů popisujeme v kontrastu s **ději**.

Rozdíl mezi dějem a stavem si můžeme přiblížit na staré anekdotě Jiřího Suchého:

V parku na lavičce sedí pán se slečnou a ten pán chce s tou slečnou začít rozhovor, tak se jí ptá: „Pardon, slečno, hrajete na piáno?“ a ona na to odpoví: „Ne, vy něco slyšíte?“

Anekdotický příběh postavený na protikladu dvou významů výpovědi *hrát na piano* staví proti sobě výpovědní význam nedějový:

Hrajete na piáno? Umíte hrát na piáno? Jste pianistka?

ten má na mysli pán, a význam dějový

Hrajete na piáno právě teď? V tomto okamžiku?

na ten reaguje slečna otázkou týkající se aktuální situace: *Vy něco slyšíte?*

² Pro názornost se teď oprostíme od případů nezřetelných

Vlastnosti stavů:

- **Stavy** nemůžeme pozorovat přímo a **zjišťujeme je prostřednictvím dějů**: *Jsme svědky toho, že slečna hraje na piano, z toho usoudíme, že je pianistka.*
- **Stav je podmínkou děje**: *Musím umět číst, abych si mohla něco přečíst.*
- Z hlediska pozorovatele, tedy toho, kdo stav někomu nebo něčemu přisuzuje, je vždy prvotní děj, z něhož lze následně stav vyvodit.
- Z hlediska nositele stavu je však pochopitelně prvotní stav, který je podmínkou k tomu, aby ho mohl jeho nositel uplatnit v ději.
- Stavy jsou události pojaté komunikanty **neaktuálně**, děje jsou události pojaté jako **aktuální**. Platí přitom, že konstruální události je aktuální, tj. událost je pojata jako aktuální, pokud je uchopena jako takřikající probíhající „před zraky“ komunikantů (v případě přítomnosti) nebo „před zraky“ participantů události (v případě minulosti a budoucnosti).
- Děje **probíhají nebo trvají**. Průběh/trvání děje s sebou nese možnost průběh/trvání nějak kvalifikovat (děje začínají, jsou v běhu, končí, vrcholí apod.). Stavy jen **platí nebo neplatí**.
- Z toho, že stavy platí nebo neplatí, neplyne, jak se někdy mylně soudí, že stavy by byly atemporální. I stavy mohou platit v minulosti, přítomnosti nebo budoucnosti, tedy v různých časech a jako o takových se o nich vyjadřujeme.
- Stav „vzniká“, tj. **stavový konstruální události** vzniká, procesem **zobecnění**. Čím vyšší míra zobecnění vyjádření, tím větší míra „stavovosti“, resp. tím větší „stavový“ potenciál.

Analýzy korpusových dat 1 a 2

Opíráme se o metodu corpus-based, jinak řečeno postupujeme od introspektivně vybudované hypotézy směrem k jejímu ověření na korpusových datech.³

Práce obsahuje popis a výsledky dvou analýz korpusových dat, obě byly zaměřeny na výzkum stavových významů u morfologických perfektiv.

Vycházíme z názoru, že

- vidový význam výpovědi není dán slovesem samotným (jeho morfologickým ustrojením), ale jeho **užitím** v komunikaci
- V případě distinkce mezi stavovostí (neaktuálností) a dějovostí (aktuálností) konstruální se se zdá být významným faktorem kategorie slovesného času: výběr **gramatických časů** při vyjadřování minulosti, současnosti a budoucnosti je v případě stavů jiný než v případě dějů.

³ Konkrétní data čerpáme z korpusů SYN v7, Oral v1 a Araneum Bohemicum III.

- Vidový význam výpovědi je dán i „součinností“ vidu s kategorií **modality**, jmenovitě dynamické modality schopnostní a možnostní. **Schopnost** a **možnost** jsou stavy, ne děje. O tom, kdy je tento stav vyjádřen imperfektivem, resp. perfektivem, však rozhoduje způsob vyjádření modality.

Hypotéza pro korpusovou analýzu 1

V centru naší pozornosti jsou tzv. *neaktuální perfektiva*. Tento pojem zavedl Kopečný (1962, s. 36n). Připomeňme si základní údaje, které o těchto slovesech Kopečný uvádí: Podle autora se jedná o zvláštní skupinu dokonavých sloves. Dokonavá jsou podle Kopečného morfologického kritéria: sloveso, které netvoří opisné futurum, je perfektivum. Zároveň se často používají v neaktuálním významu, tzn. nelze jimi odpovědět na otázku *Co tady teď děláš?*

Neaktuální perfektiva autor třídí do tří skupin:

1. První skupinu tvoří intenzitní typ *nadělat se, nadřít se, napsat se, nazpívat se...* od reflexivních sloves *nasmát se, nazpívat se*
2. a) Různé typy sloves označujících schopnosti *unese, uveze, utáhne, uzdvihne* (jisté množství) – apod. *ujde, ujede, uběhne, uplave, uletí ...* (jistou vzdálenost)
2. b) Ostatní případy: *ujde to, vejde se to tam*, (moravské lidové *vleze to tam*); *on to dovede, dokáže, dá se to (udělat)*; *on to vydrží; vystojí jako pes; ani se nehne*; otázkový typ *jak to přijde?*

Za charakteristické pro neaktuální perfektiva Kopečný považuje dvě vlastnosti:

- u sloves, která označují schopnost je těžko postihnout význam aktuální přítomnosti (Kopečný 1962, s. 37)
- Tato slovesa jsou vidově nepárová (ibid. s. 38)

Mezi neaktuálními perfektivi si přiblížíme skupinu tzv. **kapacitiv**. Pozornost badatelů mají kapacitiva především kvůli nejasnostem v otázce, jak interpretovat jejich vid. Diskuse na toto téma probíhají již od 40. let minulého století a v průběhu doby do ní přispěli snad všichni čeští aspektologové. Někteří se zároveň vyslovují k širší oblasti (v terminologii Kopečného) neaktuálních perfektiv, kapacitiva ani nezdůrazňují, ani je však ze svých úvah výslovně nevyjímají.

- Kopečný, jak už bylo řečeno, o nich říká, že se jedná o perfektiva, která vyjadřují něco, co autor popisuje jako neaktuální děj, někdy též atemporální, mimočasový.
- Poldauf o nich mluví jako o nedokonavých perfektimech
- Podle Veselého (2014) jde o referování k nekonkrétnímu ději
- Šlosar v *Příruční mluvnici češtiny* hodnotí kapacitiva jako slovesa *obouvidová*

- Imperfektivně měl být hodnocen vid sloves s kapacitivním významem také v SSČ, jak o tom referuje Kroupová (1976) dnes jsou však kapacitiva v SSČ označena jako dokonavá.

Je zřejmé, že ve všech pojetích, která zde byla naznačena, se autoři nějak pokoušejí skloubit kritérium morfologické formy (perfektivnost vyjádřená prefixací) s významem schopnosti jako vlastnosti konatele. Zároveň je zřejmé, že se to ne vždy úplně daří.

Ve své práci se snažím dokázat, že jednotící rys, který můžeme některým výskytům sloves z Kopečného skupiny 1 a 2 přiřknout, není pouze formálně morfologický, není na rovině výrazu, ale je jím **stavový význam**, který predikáty těchto sloves ve výpovědích (často) vyjadřují.

S ohledem na to, co již bylo o dějích a stavech řečeno, bylo pro náš přístup zásadní především odlišit od sebe dva významy, které kapacitiva ve výpovědích vyjadřují. Vyšli jsme přitom z definice v SSJČ, kde jsou uvedeny významy, které prefix *u-* slovesným základům dodává. Námi sledovaná oblast je význam 3: *zaměření na způsob děje*. Šlo nám tedy o

- a' význam stavový (ve smyslu popisu stavů ve Vendler 1967): *možnost, schopnost n. způsobilost k dosažení něj. cíle*
- b' význam dějový: *uskutečnění děje*.

Název kapacitiva získala tato slovesa díky vyjadřování toho, čemu říkáme stav. Abychom mohli pod kapacitivum zahrnout *všechna užití* jeho predikátu, tedy jak stavové, tak i dějové, označíme je pro lepší srozumitelnost jako **kapacitivum v širším slova smyslu**.

Analýza korpusových dat 1

Porovnání prezentních a préteritních užití morfologických perfektiv (kapacitiv)

Jak již bylo naznačeno, domníváme se, že faktorem, který přispívá k vidovému významu výpovědi, může být gramatický čas. Ukažme si to na opozici stav – děj. Srov. příklady (1) a (2)

(1) *aljašský malamut Brit La Rose Loscan ... utáhl 2570 kilogramů. Sám přitom váží padesát kilo*

Příklad (1) referuje k události, která proběhla, predikát je v préteritu a vyjadřuje, že pes něco vykonal, tj. proběhl děj. Avšak vlastnost, resp. hmotnost psa vyjádřená dalším predikátem *váží*, je v prezentu. Pokud bude však i první výpověď v prezentu, jak je tomu v příkladu (2),

(2) *aljašský malamut Brit La Rose Loscan ... utáhne 2570 kilogramů. Sám přitom váží padesát kilo*

obrábí to naši pozornost ke schopnosti psa: říká se tím, jakou hmotnost je aljašský malamut schopen *táhnout*, čili *utáhnout* a vyjadřuje se tak jeho fyzická kondice, tedy stav.

První analýza korpusových dat se tedy týkala role gramatického času při interpretaci události s kapacitivním predikátem jako stavu nebo jako děje.

Závěry analýzy korpusových dat 1

Analyzovala jsem celkem 1200 konkordancí predikátů sloves *ujít, ujet, uzvednout/uzdvihnout, uvést, ubránit a uživit* a porovnávala jejich výskyty v přítomném a přeteritním tvaru z hlediska toho, co vyjadřují⁴. Ukázalo se, že je-li v predikátu sloveso v širším slova smyslu kapacitivní, pak

- buď **popisuje schopnost** živého konatele či dispozici neživého konatele jako jeho vlastnost, vyjadřuje jeho charakteristiku, vyslovuje se k tomu, jaký konatel je, tzn. má *stavový* význam,
- nebo **vyjadřuje vykonávání děje** ve vymezené míře jako projev této schopnosti živého konatele, nebo činnostní projev dispozice neživého konatele, tzn. má *dějový* význam
- V zásadě platí, že dějový či stavový význam predikátu **nelze stanovit a priori, vynořuje se z užití slovesa v konkrétní výpovědi**.
- Tvary přítomu či přeterita kapacitiv mají potenciál stát se předmětem dějové či stavové interpretace (konstruovat). Z toho plyne, že **dějový ani stavový význam nelze mechanicky ztotožňovat s určitým slovesným lexémem**. Dělení na dějová a stavová vyjádření prochází tedy uvnitř každého lemmatu, uvnitř množiny jeho výskytů, které se pod tímto lemmatem sdružují.
- Dějovou, resp. stavovou interpretaci výpovědi ovlivňuje i **sémantický potenciál lexému**, konkrétně *míra abstraktnosti* jeho významů. Sloveso *živit* má podle Vendlerovy klasifikace významy generického stavu. Výsledkem je, že výpovědi s tímto slovesem v predikátu inklinují k tomu být interpretovány stavově, tedy ne jako děj.
- Dějový, resp. stavový potenciál konkrétního predikátu je ovlivňován také jeho lexikálním rozsahem/rozpětím: a) Sloveso *uvést* má malé sémantické rozpětí, ve zkoumaných výskytech se jeho predikáty uplatňovaly především při popisu vlastností různých dopravních prostředků. To je také nejpravděpodobnější důvod, proč jeho přítomní i přeteritní tvary vyjadřovaly v převážné většině stavy. b) Sloveso *uhlídat* mělo u typu *uhlídal* pouze jeden význam, navíc zúžený na oblast sportu: *mít kontrolu nad protivníkem*. S tím patrně také souvisí, proč měly všechny analyzované konkordance v přeteritu typu *uhlídal* význam dějový.

⁴ U každého slovesa jsem analyzovala náhodný vzorek 100 výskytů v přítomnu a v přeteritu.

	Kap. význam DĚJ	Kap. význam: STAV	Kap. význam: D/S	ostatní významy	celkem výskytů
<i>ušel</i>	37	0	1	62	18.143
<i>ujde</i>	14	17	6	63	8.560
<i>ujel</i>	11	0	2	87	73.965
<i>ujede</i>	26	33	6	65	14.776
<i>uzdvihl/uzvedl</i>	85	7	8	0	313
<i>uzdvihne/uzvedne</i>	8	81	11	0	504
<i>uvezl</i>	15	77	8	0	269
<i>uveze</i>	5	93	2	0	2.258
<i>uhlídal</i>	100	0	0	0	13.066
<i>uhlídá</i>	45	49	4	2	3.260
<i>uživil</i>	0	100	0	0	1.535
<i>uživí</i>	0	100	0	0	14.371

Tabulka 1: poměr významů děje, stavu, D/S a ostatních významů lemmatu

- U typu *ušel*, *ujel*, *uzvedl* a *uhlídal* (tj. préteritních tvarů těchto sloves) mají **dějové významy převahu nad stavovými**, naopak výskyty typu *ujde*, *ujede*, *uzvedne* a *uhlídá*, tedy **prézentní tvary vykazují opačnou tendenci častěji vyjadřovat stav**. Z toho je zřejmé, že slovesný čas je pro dějový či stavový konstrual výpovědi relevantní faktor.
- Výsledkem analýzy je závěr, že důležitým faktorem, který se při interpretaci jednotlivých užití uplatňuje, je **kategorie gramatického času**: podíl dějové interpretace v préteritu je zpravidla vyšší než u prézentního tvaru téhož slovesa.

Materiálové i obecně metodologické závěry této analýzy lze shrnout takto:

1. Dějová – stavová interpretace není dána lexikální jednotkou kapacitního slovesa v predikátu, ale jeho užitím. Dějová, resp. stavová interpretace není vázána na sloveso jako lemma/lexém, ale prochází jím napříč, jedna a tatáž forma je někdy použita stavově, jindy dějově.
2. Z toho plyne, že metodologie, která vychází z formy jazykového výrazu a své úvahy o významu této formy váže na ni samou, je postup, který neumožňuje nahlédnout proměnlivost významu formy v různých jejích užitích.

Analýza korpusových dat 2: Aspektuální paradox

U kapacitiv se podařilo identifikovat stavové významy. Přitom kapacitiva v širším slova smyslu netvoří sémanticky homogenní skupinu. Nabízí se tedy otázka, zda rovněž další morfologická perfektiva nevyjadřují za určitých podmínek stav.

Předpokládáme, že další stavová užití může odhalit právě aspektuálně paradoxní kolokace *(ještě) pořád/stále/furt/dokud (ještě) + morfologicky perfektivní sloveso v přítomném, afirmativním tvaru“ (t + PMF)⁵*

- V čem tento paradox spočívá: Morfologicky perfektivní sloveso je takové sloveso, které podle Kopečného (1962, s. 9) *vyjadřuje děj v jeho výsledku, jako hotový fakt, nebo také děj celkový, souborný*. Dodejme k tomu, že do děje takto pojatého nemůžou komunikanti takřikajíc vstoupit, metaforicky řečeno: „stojí“ totiž buď před dějem, nebo až za ním“.
- V kontrastu se sémantickým vymezením perfektiv vyjadřují adverbialní výrazy *(ještě) pořád, (ještě) stále, (ještě) furt*, že něco trvá, resp. že děj probíhá nebo že stav platí *neustále, ustavičně, nepřetržitě*. Adverbialní výraz *dokud + morfologicky perfektivní sloveso v kladném tvaru* má prospektivní význam, vyjadřuje pokračování trvání predikátem vyjádřené události, která už započala.
- Sledovanou kolokaci hledáme v současném největším korpusu ČNK psaných textů SYN v7.

Dotazem 1⁶ získáme 7201 konkordancí výše popsaného typu kolokace, která má ipm 1,41. Získané výskyty patří celkem 439 slovesným lemmatům, z nich je možno sémanticky analyzovat 312. Celkem 119 kolokací má výskyt [N>3]. Celkem 193 analyzovaných kolokací má výskyt [N≤3]. Jednotlivá slovesná lemmata sledované kolokace jsou řazena podle frekvence zastoupení. U každého slovesného lemmatu v kolokaci jsou popsány jednotlivé (stavové) významy, které touto kolokací vznikají.

Stavová událost vzniká součinností několika faktorů: dochází zde ke spolupůsobení významů vidových (perfektivní pojetí události), časových (přezens) a modálních (schopnost a možnost). Zvláštní pozornost, jak již bylo uvedeno výše, se věnuje analýze **modálních**

⁵ t –uvedené časové adverbium, MPF – morfologické perfektivum

⁶ Dotaz 1

```
(([word="ještě"]?)([word="stále"]|[word="pořád"]|[word="furt"]|[word="dokud"])([word="ještě"]?)([tag="V.....P.A....P"]))within <s/>
```

podmínek pro konstruování stavového významu, tzn. **schopnosti**, nebo **možnosti**, ve smyslu umožnění platnosti stavu, a na základě vymezení Benešové (srov. Panevová 1971)

Prototypický případ je 1. živý konatel, který 2. dosáhne vymezené míry, což je mu připisováno jako 3. schopnost vyjádřená 4. prezentem

Petr stále udělá 100 kliků.

Za rok mi bude osmdesát, ale stále vyjdu schody a nemyslím na to.

Zatímco schopnost znamená naplnění události po tu míru, která je vyznačena podmínkou, možnost znamená překonávání (umožňující) podmínky:

Babička ho stále nechá sníst všechny bonbóny.

Ukazuje se, že významy sledované kolokace se kromě schopnosti, resp. možnosti vztahují k dalším sémantickým oblastem, které bývají stavům připisovány. Podle těchto oblastí vzniká 11 sémantických skupin predikátů. Tyto skupiny představuje následující přehled:

Sémantické skupiny podle typu predikátu v kolokaci

1. Schopnost

1a) t + MPF⁷ původní **kapacitivum**

1b) t + MPF **lexikálním** význam **schopnosti**

1c) t + MPF užitá ve **významu schopnosti** podat výkon

2. Možnost

2a) t + MPF **lexikální** význam **možnosti**

2b) t + MPF užitá ve **významu možnosti**

3. t + MPF užitá ve významu **existence**

4. t + MPF užitá ve významu **vlastnosti/kvalifikátoru**

5. t + MPF aktant určuje **kvantum**

6. t + MPF užitá ve významu **záliby proživatele**

7. t + MPF užitá ve významu **trvání**

8. t + MPF užitá ve významu **transakce a jejích složek**

9. t + MPF užitá ve významu **smyslového vnímání a/nebo kognitivní činnosti**

10. t + MPF **kognitivní činnosti** užitá ve **významu schopnosti**

11. t + MPF užitá ve významu **reakce na podnět**, verba dicendi

⁷ Kolokaci

(ještě) stále, pořád, furt, dokud (ještě) [=t] ve spojení s morfologickým perfektivem [MPF] značíme **t + MPF**

Výsledky analýzy t + MPF: poznámky k sémantickým skupinám

Jak je z tabulky zřejmé, skupiny predikátů kolokace *t + MPF* s **významem schopnosti** jsem dále roztřídila podle slovesného lexému na a) kapacitiva (v širším slova smyslu), b) morfologická perfektiva s lexikálním významem schopnosti c) morfologická perfektiva užitá ve významu schopnosti podat výkon. Rovněž skupiny predikátů kolokace s **významem možnosti** jsem dále roztřídila podle slovesného lexému na a) morfologická perfektiva s lexikálním významem možnosti b) morfologická perfektiva užitá ve významu možnosti podat výkon.

1. Schopnost

Skupina 1A) MPF tzv. kapacitiva

Do této skupiny byly zařazeny predikáty, které se vyznačují kromě schopnostního významu prefixem u-. Analýza kolokace *t + MPF* přinesla celkem 12 sloves: *uběhat, uběhnout, udržet, uhájit, uhrát, ujet, unést, uskákat, ustát, utáhnout* a *uživit se*. Ukázalo se, že tyto lexémy vyjadřují schopnost konatele za stejných podmínek, jaké platí pro ostatní morfologická perfektiva (zařazená do skupiny C). Porovnejme následující události, kde [1] a [2] je tvořena predikátem kapacitiva, zatímco [3] a [4] je tvořena predikátem jiného morfologického perfektiva.

- [1] *Led stále ještě udrží bruslaře.*
- [2] *Děda stále ještě udrží sklenici v rukou.*
- [3] *Zařízení stále ještě projde zkušebními testy.*
- [4] *Petr stále ještě projde zkušebními testy.*

Ukazuje se, že události [1] a [3] mají oslabený schopnostní význam ve srovnání s událostmi [2] a [4] z důvodu absence živého konatele. Kapacitivum se chová stejně jako jiné morfologické perfektivum: schopnost se tematizuje, je-li konatel živý a musí dosáhnout nějakého limitu. Pokud se tedy kapacitiva nevyznačují žádnými zvláštními rysy, které by je vydělovaly ze skupiny ostatních morfologických perfektiv podílejících se na významu schopnosti, pak není třeba o nich uvažovat jako o skupině sloves s nějakou zvláštní vlastností.

Skupina 1B) MPF s lexikálním významem schopnosti.

Tato slovesa mají vlastnosti sloves modálních, tzn. a) jsou sémanticky vyprázdněná v tom smyslu, že svým lexikálním významem vyjadřují (převážně) schopnost konatele b) samotná oblast, kde se schopnost uplatňuje, je vyjádřena infinitivem slovesa plnovýznamového, nebo

jménem. Analýza kolokací *t + MPF* přinesla celkem 9 sloves: *dokázat, dovést, snést, vydržet, vystačit, zvládnout, podařit se, svést, zmocit*. Příklad kolokace:

stále ještě dokážeme myslet na druhé

Skupina 1C) MPF užitá ve významu schopnosti podat výkon

Do této skupiny byla zařazena slovesa, která ve sledované kolokaci vyjadřují schopnost konatele. Přitom je třeba zdůraznit, že je to právě **vidová hodnota**, co vytváří předpoklad pro jejich schopnostní interpretaci. Ta je však s konečnou platností dána až konkrétním způsobem jejich užití, při němž se schopnostní význam vynoří. Příklad kolokace:

stále se domluví čtyřmi jazyky; pořád doskočím dál než ty

Analýzou kolokací *t + MPF* jsme získali celkem 61 lexémů. Plný seznam MPF užitých ve významu schopnosti, vzešlý z naší analýzy uvádí *příloha 2*.

2. Možnost

Skupina 2A) MPF s lexikálním významem možnosti.

Tato slovesa mají vlastnosti sloves modálních, tzn. a) jsou sémanticky vyprázdňena v tom smyslu, že svým lexikálním významem vyjadřují (převážně) možnost konatele překonávat podmínku b) samotná oblast, kde se možnost uplatňuje, je vyjádřena infinitivem slovesa plnovýznamového, nebo jménem.

Analýza kolokace *t + MF* přinesla tato MPF s významem možnosti: *dát se, dopustit, dostat šanci, dovolit (si), nechat (se), umožnit*. Příklad kolokace

na jižní Moravě se stále dá koupat

Skupina 2B) MPF užitá ve významu možnosti

Analýza kolokace *t + MPF* přinesla celkem 23 MPF užitých ve významu možnosti. Jejich plný seznam uvádí *příloha 2*. Příklad kolokace:

Jan stále sežene vstupenky; Opavu stále sjedou i rafty

Skupina 3. MPF užitá ve významu existence

Stavový význam události vyjádřené kolokací *t + MPF* lze obecně parafrázovat jako *někde je někdo / něco...* s následným rozvinutím tématu člověka / věci / jevu uvedeného na scénu.

Analýza kolokace *t + MPF* přinesla následující slovesa užitá ve významu existence: např. *najít (se), nalézt, narazit, natrefit na, objevit se, potkat, setkat se, spatřit, stát se, vyskytnout se* aj. Příklad kolokace:

Na obloze stále naleznete planetu Saturn a také couvající Měsíc.

Skupina 4. MPF užitá ve významu vlastnosti/kvalifikátoru

Události vyjádřené kolokací $t + MPF$ mají význam kvalifikátoru, který vyjadřuje vlastnost buď živého konatele, nebo stroje či zařízení. Kvalifikátory se týkají např. těchto sémantických oblastí: vzhled člověka, obecné vlastnosti jevů jako je velikost, odlišnost, finanční nákladnost, zajímavost, využitelnost a lidské vlastnosti jako spokojenost, odvaha, snášenlivost apod.

Příklad kolokace:

zatím se stále vejdu do stejné velikosti, akorát přes břicho mám šaty trochu napjaté

Skupina 5. MPF – aktant určuje kvantum

Stavový význam události vyjádřené kolokací $t + MPF$ vyjadřuje kvantum např.

prostřednictvím těchto sloves: *spolykat, spotřebovat, vykázat a zabrat*. Příklad kolokace:

Hodně času jí pořád ještě zabere rehabilitace

Skupina 6. MPF užitá ve významu záliby proživatele

Analýza kolokace $t + MPF$ přinesla stavové významy vyjadřující záliby proživatele. Získali jsme stavové události, v jejichž základu stojí např. predikáty: *ocenit, pochutnat si, potěšit, potrpět si na něco, přijít k duhu, přijít si na své, udělat radost, užít si, zahrát si a zajít někam*. Příklad kolokace:

potlesk pořád potěší

Skupina 7. MPF užitá ve významu trvání

Události vyjádřené kolokací $t + MPF$ mají význam trvání za účasti např. těchto predikátů: *ponechat si, postačit, přetrvat, setrvat, uchovat si, zachovat si a zůstat*. Úplný seznam MPF užitých ve významu trvání, vzešlý z naší analýzy, uvádí *příloha 2* (frekvence výskytu $N \geq 4$) a *příloha 3* (frekvence výskytu $N \leq 3$). Příklad kolokace:

Hořovická radnice si stále zachová podobu roku 1905

Skupina 8. MPF užitá ve významu transakce a jejích složek

Analýza kolokace $t + MPF$ přinesla MPF podílející se na událostech, jež vypovídají o komponentech transakce. Transakce spočívá v tom, že něco je převedeno do vlastnictví někoho výměnou za určité směnné kvantum. Transakce může být tak charakterizována odkazem na tyto její složky:

- a) nabyvatel, (*někdo stále něco dostane*), příp. pozbyvatel (*stále to prodá draho*)
- b) nabyvatelova potřeba (*někdo stále něco uvítá, přijme*)
- c) nabývaný „předmět“ (*někdo stále natankuje za kolik*)
- d) směnné kvantum (např. cena) a jeho přiměřenost (*někdo stále přijde o 10 %, stále ušetří kolik, stále vydá, stále utratí kolik*)
- e) obecné podmínky transakce v širokém slova smyslu (*někdo stále*)

Ilustrovaná užití sloves zohledňují jen některé z výše uvedených parametrů transakce.

Skupina 9. MPF užitá ve významu smyslového vnímání a/nebo kognitivní činnosti

Analýza kolokace *t + MPF* přinesla stavové významy vyjadřující smyslové vnímání anebo kognitivní činnost. Získali jsme stavové události, v jejichž základu stojí predikáty např.: *dočíst se, napadnout, poznat, představit si, něco přijde nějaké, uvidět, vybavit si, vyvolat představu a vzpomenout si*. Příklad kolokace:

Pod pojmem skaut se většině lidí možná pořád ještě vybaví opálený hoch od Bobří řeky

Slovesům smyslového vnímání a částečně i kognitivní činnosti se věnujeme v práci podrobně, protože co do vyjádření vidu i času se chovají jinak než ostatní MPF.

Skupina 10. MPF kognitivní činnosti užitá ve významu schopnosti: tematizace konatele

Události, jejichž predikáty jsou slovesa kognitivní činnosti, mají tendenci být interpretovány jako schopnost za stejných podmínek jako jiná morfologická perfektiva. Analýzou kolokace *t + MPF* jsme získali stavové události, v jejichž základu stojí např. predikáty: *Poznat, rozeznat, rozlišit, rozpoznat a vyznat se*. Příklad kolokace:

V 81 letech pořád pozná falešný briliant

Skupina 11. MPF užitá ve významu reakce na podnět a verba dicendi

Analýza kolokace *t + MPF* přinesla události s predikáty verb dicendi a sloves s významem reakce na podnět. Tyto predikáty mají povětšinou frekvenci $N \leq 3$. Příklady predikátů: *Dojmout, nadchnout, nahnat hrůzu, naletět, odpovědět, oslovit, překvapit, rozesmát, rozrušit, rozzářit (oči), udivit, uchvátit, užasnout, vytočit a zarazit*. Příklad kolokace:

návštěvníky pohled na africké zvíře na českém statku pořád ještě překvapí

Rozdělení predikátů do skupin bylo provedeno podle toho, v jakých konkrétních užitích, tedy konkrétních významech, se ten který predikát v kolokaci *t + MPF* objevil. Ukázalo se, že jeden a týž lexém nemusí často vyjadřovat jeden a ten samý stavový význam, který jsme popsali. Naopak, lexikální obsah lexému může být tak široký, že **jeho prostřednictvím lze vyjadřovat různé stavové významy**. To se projevilo v tom, že jeden a tentýž slovesný lexém v různých svých užitích v rámci konstrukce *t + MPF* nabýval různého stavového významu, tj. stavového významu různého typu.

Závěr k vidové hodnotě predikátů ve stavových významech

V úvahách o **vidové hodnotě** predikátů je třeba počítat s faktory slovesného času a **modality**.

- **Gramatický čas** predikátu se užívá v případě děje jinak než v případě stavu. Zároveň platí, že čas predikátu nás ovlivňuje v tom, zda událost s tímto predikátem interpretujeme spíše jako děj či stav. Rovněž platí, že ve významu stavu slovesa **ztrácejí dějovost**, tím pádem i **vidovou opozici**. Z hlediska konstruálu „*je kuřák*“ je totéž, řeknu-li *kouří 40 cigaret denně* nebo *vykouří 40 cigaret denně*.
- Z hlediska **modality** to však stejné není: *vykouří si* i ve svém stavovém významu ponechává stopu perfektivity, což znamená, že tímto predikátem lze sdělit jednak že *umí kouřit*, tzn. základní schopnost, ale také že *dokáže*. Perfektivem vyjádřená schopnost tedy implikuje výkon, tzn. naplnění události do dané míry.

Vidová homonymie a polysémie

Samostatnou kapitolu práce tvoří přehled případů vidové homonymie a polysémie. Na tomto materiálu se znovu ukazuje, že pro identifikaci vidové hodnoty výrazu nestačí vycházet jen z morfologického ustrojení slovesa, sama slovesná forma k interpretaci vidového významu není dostačující. Představa, že vid je spojen s morfologickým utvářením slovesa jednoznačně, tak není přiměřená. Vidové hodnoty, které dané sloveso nabývá, závisí i na způsobu užití toho slovesa.

- Zaznamenali jsme celkem 174 případů v rozpětí od čisté homonymie až k čisté polysémii s přechodnými případy. Tento výčet však nikterak nepovažujeme za úplný. Vznikly skupiny vidové homonymie: 1 a) – d) a polysémie: 2 a) – d).
- Homonymní, resp. polysémní tvary sloves jsou v práci představeny v tabulkách, které uvádějí základní jednoduché tvary slovesa. Jde o tyto jednoduché tvary, které lze od slovesa utvořit: **infinitiv – prézens – imperativ – préteritní participium – trpné participium**

Přechod od případů homonymie skupin k polysémii je přitom postupný: Skupina, kterou jsme nazvali „polysémní“, se vyznačuje tím, že v ní polysémních případů přibývá, avšak ne všechny případy v této skupině uvedené jsou nutně polysémní.

1. Skupina vidových homonym

- a) Slovesa, jež v některých svých tvarech či subparadigmatech vykazují homonymii, mají *různé* infinitivy. Příklad:

pojit (impf.) – **pojíst** (pf.): celý prézens, u slovesa *pojíst* kromě 3.pl. *pojedí*, hov. *pojí*

(impf.) *Tenhle člověk je pro mě osoba, s kterou se dodnes pojím.*
(pf.) *Rozhodl jsem se, že v hotelu něco pojím.*

- b) Slovesa, jež v některých svých tvarech či subparadigmatech vykazují homonymii, mají stejné infinitivy, ale různé sémantické základy (v tomto smyslu se jedná o různé lexémy). Příklad:

nadívat (se) (impf.) – **nadívat se** (pf.)
(impf.) *cibule se ... také nadívala masovou směsí*
(pf.) *řekl, ať mu [fotku] vrátím, že jsem se už nadívala dost*

- c) Některá slovesa pohybu, u nichž má prefix *po-* (nejméně) dvojí funkci a význam.

Příklad:

táhnout (impf.) – **potáhnout/si** (pf.)
(impf.) *Vagóny tentokrát potáhne plzeňská parní lokomotiva Šlechtična*
(pf.) *Dobrý čalouník... nábytek potáhne novou látkou*
(pf.) *úřednice ... Potáhne si ze silné řecké cigarety a ukazuje na mladé muže*

- d) Homonymní uzly od infinitivů se základy *-vážet -vážit /-vázat* . Příklad:

navážet (impf.) – **navážit** (pf.), **navázat** (pf.)
(impf.) *Pivo se naváží přímo do ulic ve velkých várnicích*
(pf.) 1. *S přesností na 0,1 mg se naváží 1 g elektrolytické mědi.*
2. *Únoscí ... naváží těsnější vztah s rukojmími.*

2. Vidová polyséma

- a) Polysémie tvarů od infinitivů se základy *-padat* a *-sedat* s různými prefixy, u nichž jeden infinitiv pod sebou sdružuje jak pf. tak impf. významy, kde však nejde o shodu naprosto náhodnou (v tomto smyslu nejde o „čistá“ homonyma). Příklad:

opadat (impf.) – **opadat** (pf.) oba nejč. 3. sg./3.pl.
(impf.) *Hladina řeky sice už zase opadá, ale moc pomalu.*
(pf.) *Až opadá listí z dubu.*

- b) Polysémie tvarů od infinitivů se základy *-létat* s různými prefixy. Význam vidové opozice vzniká díky dvěma různým významům téhož prefixu: impf. vždy vyjadřuje pohyb s dalším přidaným významem, pf. má jiný význam než význam pohybu. Příklad:

impf.: pohyb ven (a vzhůru) – pf.: získat něco činností
vylétat (impf.) – **vylétat** (pf.)
(impf.) *Když vylétal z hradby mraků, všiml si pilot kluzáku*
(pf.) *Glozigovi se opět zadařilo. Vylétal si putovní pohár ... vyhrál také soutěž European Challenge v Hořicích;*

- c) Další slovesa, u nichž jeden infinitiv pod sebou sdružuje jak význam perfektivní, tak imperfektivní. Příklad:

napovídat (impf.) – **napovídat** (pf.)
(impf.) napovídal mi při luštění křížovky
(pf.) Hodně toho napovídal!

- d) Slovesa s převažujícími perfektivními významy, od nichž se určitý impf. význam zřetelně oddělil; například *vejít se, hodit se, sednout (kabát mu sedne), obejít se*.

Příklad:

obejít (pf.) – **obejít se** (impf.)
(pf.) Těšil se, že rybník obejde, ale narazil na ceduli MAJETEK CUKROVARU
(impf.) Bez počítače či notebooku se obejde málokterý vysokoškolák.
(impf.) Bez levé ruky se obejdu.

Závěry k vidová homonymie a polysémie

1. Příkladová skupina sloves 2D obsahuje dvojice *hodit* (pf.) – *hodit se* (impf.), *vejít* (pf.) – *vejít se* (impf.), *obejít* (pf.) – *obejít se* (impf.), *trefit* (se) (pf.) – *trefit* (impf.), *padnout* (pf.) – *padnout* (impf.), *seknout* (pf.) – *seknout* (impf.), *sednout* (pf.) – *sednout* (impf.). U těchto sloves jeden výraz zahrnuje na jedné straně konkrétní užití především dějová (*vejde do místnosti*) a na straně druhé užití především stavová (*vejde se pod postel*), přičemž užití s dějovým významem jsou perfektivní a užití s významem stavu jsou imperfektivní. O imperfektivním užití těchto stavových významů se přesvědčujeme pomocí testů. S ohledem na změnu vidového významu by bylo správné, kdyby slovníky stavový význam 1. reflektovaly 2. nezahrnovaly pod užití dějová, jak se doposud děje (výjimkou je zde případ *hodit se*).
2. U případů vidové polysémie si můžeme na některých příkladech ukázat některé jevy, které přispívají k vidové interpretaci jedním nebo druhým směrem:
 - A. Mezi signály na výrazové rovině je relevantní zejména čas události: Préteritum je pro interpretaci perfektivity jednoznačnější.
 - B. Na výrazové rovině ovlivňuje vidovou interpretaci rovněž pojetí okolních událostí.

Porovnejme příklady (1) a 0

(impf.) *Tito synové byli stateční, stavěli se do čela vojska, vsedali na koně a jezdili do mnoha bitev a bojů.*

(pf.) *I vstali silní a mocní bohatýři, rychle vstali na své hbité nohy, vyšli ven ze stanu, vsedali na dobré koně a sjeli dolů s vysoké hory.*

Jednotlivé události v příkladu (1) jsou vyjádřeny imperfektivními slovesy označujícími děje, které se opakují: v tomto světle interpretujeme predikát *vsedali* jako děj neukončený. Naproti tomu v souhrnu událostí obsažených v příkladu 0 označuje

predikát *vsedali* ukončený děj následující po ukončeném ději *vyšli* a předcházející ději *sjeli*.

*

Literatura

(vybrané publikace, kompletní seznam v disertační práci)

- Bartoň T., V. Cvrček, F. Čermák, T. Jelínek, V. Petkevič, 2009, *Statistiky češtiny*. Praha Nakladatelství Lidové noviny/Ústav českého národního korpusu.
- Comrie B., 1995, *Aspect*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Croft W., 2012, *Verbs, Aspect and Causal Structure*. Oxford University Press, Oxford.
- Kopečný F., 1962, *Slovesný vid v češtině*. Nakladatelství ČSAV, Praha.
- Kroupová L., 1976, K tvaroslovným údajům v novém Slovníku spisovné češtiny. *Naše řeč*, 59, 196-201.
- Mathesius V., 1947, *Čeština a obecný jazykozpyt*. Soubor statí. Praha: Melantrich.
- Panevová J., E. Benešová, P. Sgall, 1971, *Čas a modalita v češtině*. Univerzita Karlova, Praha.
- Petkevič V., 2014, *Morfologická homonymie v současné češtině*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- Sinclair J., 2004, *Trust the Text: Language, Corpus and Discourse*. Taylor&Francis e-Library.
- Vendler Z., 1967, Verbs and times. In: *Linguistics and Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca, 97-121.
- Veselý L., 2014, *Gramatické studie I*. Univerzita Palackého, Olomouc.

Publikační činnost

- Starý Kořánová I., 2017, Příklonky a vazaly infinitivu. *Sali, Special issue*, s. 109-120.
- Kořánová I., 2014, Máte problém se soustředit?. In: Petkevič V., Adamovičová A., Cvrček Petkevič V., A. Adamovičová, V. Cvrček (eds.): *Radost z jazyků*. Sborník k 75. narozeninám prof. F. Čermáka. Nakladatelství Lidové noviny/ÚČNK, Praha, 231-241.
- Kořánová I., 2014, Vyjadřování přechodu mezi dvěma stavy v češtině s ohledem na výuku cizinců. *SALi*, 1, 83-91.
- Kořánová I., 2014, K metodice výuky slovesného vidu. In: Hasil, J. – Hrdlička, Milan (eds.): *Čeština jako cizí jazyk VII*. Materiály ze VII. mezinárodního symposia o češtině jako cizím jazyku. Univerzita Karlova v nakladatelství Euroslavica, Praha, 141-149.
- Kořánová I., 2012, *Česká čítanka*. Adaptované texty a cvičení ke studiu češtiny jako cizího jazyka, Gramatická příloha. Praha, Akropolis.
- Kořánová I., 2012, Vidová charakteristika deverbativních adjektiv pasivních. *Usta ad Albim*, 12, 2012, 105-115.
- Kořánová I., 2011, Vid pro nevidomé aneb teorie signálních slov. In: Hasil J., Hrdlička M. (eds.): *Psáno do oblak*. Sborník k nedožitým sedmdesátinám prof. Jana Kuklíka. Karolinum, Praha, 327-333.
- Bermel N., I. Kořánová, 2008, From Adverb to Verb: Aspectual Choice in the Teaching of Czech as a Foreign Language. In: Cravens C., Fidler M.U., Kresin S.C. (eds.): *Between Texts*,

Languages, and Cultures. Slavica Publishers, Indiana University, Slavica: Bloomington, 53–70.

Štorcová I., 1989, K problematice koherence jednoho Hrabalova textu, *Slovo a slovesnost*, 50, 1989, s.278 – 287.